

أسئلة نجم الدين الكاتبي
عن كتاب المعالم لفخرالدين الرازي
مع تعليقات عزالدولة ابن كمونة

سلسلهٔ متون و مطالعات فلسفي و كلامي

٦

زیر نظر:

زاینه اشیتکه، شهین اعوانی، غلامرضا اعرانی، رضا پورجوادی،
نصرالله پورجوادی، ویلفرد مادلونگ، سید محمود یوسف ثانی

انتشارات:

مؤسسهٔ پژوهشی حکمت و فلسفهٔ ایران

و

مؤسسهٔ مطالعات اسلامی دانشگاه آزاد برلین - آلمان

أَسْئَلَةُ بَنِي الدِّينِ الكَاتِبِي
عَنِ الْمَعَالِمِ لِغُزَّ الدِّينِ الرَّازِي
مَعَ تَعَالِيقِ عَزَّ الدَّوَلَةِ ابْنِ كَمُونَةَ

تَحْقِيقٌ وَمَقْدَمَةٌ

نِزَابِيْنَه اَشْمِيْتِكِه رِضَا پُورِ جِوَادِي

تَهْرَان ۱۳۸۶

أسئلة نجم الدين الكاتبي عن كتاب المعالم لفخرالدين الرازي مع تعاليق عزالدولة ابن كمونة

تحقيق و مقدمه: زابينه اشميتكه - رضا پورجوادى
چاپ اول: ۱۳۸۶

شمارگان: ۱۰۰۰؛ قیمت: ۵۰۰۰۰ ریال

چاپ: چاپخانه علمى و فرهنگى كتيبہ

صحافی: سيدین

حق چاپ و نشر برای مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران محفوظ است

سرشناسه	: ابن كمونة، سعد بن منصور، ۶۸۳ ق، حاشیه نویس.
عنوان قراردادی	: المعالم فى اصول الدين. شرح: المعالم فى اصول الفقه. شرح؛
عنوان و نام پدیدآور	: أسئلة نجم الدين الكاتبي عن كتاب المعالم لفخرالدين الرازي مع تعاليق عزالدولة ابن كمونة / تحقيق و مقدمه زابينه اشميتكه، رضا پورجوادى.
مشخصات نشر	: تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۸۶.
مشخصات ظاهری	: شانزده + ۳۵۳ + xx ص.
فروست	: سلسله متون و مطالعات فلسفی و کلامی؛ ۶
شابک	: 978-964-8036-44-2
وضعیت فهرست نویسی	: فیا.
یادداشت	: عربی همراه با مقدمه فارسی.
یادداشت	: عنوان به انگلیسی:
	: Critical Remarks by Najm al-Dīn al-kātibī on the Kitāb al-Ma'ālim by Fakhr al-Dīn al-Rāzī,
	: together with the Commentaries by 'Izz al-Dowla Ibn Kammūna
یادداشت	: کتابنامه به صورت زیر نویس؛ نمایه.
یادداشت	: زیر نظر: زابينه اشميتكه، شهین اعوانی، غلامرضا اعوانی، رضا پورجوادى، نصرالله پورجوادى، ویلفرد مادلونگ، محمود یوسف ثانی.
موضوع	: المعالم فى اصول الدين، نقد و تفسیر: المعالم فى اصول الفقه، نقد و تفسیر: کلام شافعی، قرن ۶ ق؛ اصول فقه شافعی، قرن ۶ ق.
عنوان دیگر	: أسئلة نجم الدين الكاتبي عن كتاب المعالم مع تعاليق عزالدولة ابن كمونة
شناسه افزوده	: فخر رازی، محمد بن عمر، ۹۵۲۴ - ۶۰۶ ق.
شناسه افزوده	: کاتبی قزوینی، علی بن عمر، ۶۷۵ - ۶۰۰ ق. شارح.
شناسه افزوده	: اشميتكه، زابينه (Schmidtke, Sabine)، محقق.
شناسه افزوده	: پورجوادى، رضا، محقق.
شناسه افزوده	: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
رده بندی کنگره	: ۶۰۲۱۲ م ۳ ف / ۲۰۵ BP
رده بندی دیویی	: ۲۹۷/۵۱۳
شماره کتابشناسی ملی	: ۱۱۵۷۹۱۶

مقدمه^۱

کتاب *المعالم* که در اینجا به همراه حواشی نجم‌الدین دبیران کاتبی قزوینی (متوفی ۶۷۷) و تعلیقات عزالدوله ابن کمونه (متوفی ۶۸۳) بر آن به چاپ می‌رسد، جزو آثار نسبتاً کوتاه فخرالدین رازی (متوفی ۶۰۶) است، که ظاهراً آن را در سالهای پایانی عمر خود تألیف کرده است.^۲ متنی که امروز از *معالم* باقی است شامل دو

۱) از پروفیسور ویلفرد مادلونگ که متن تصحیح شده را خواند و پیشنهادهای ارزنده‌ای به ما داد، همچنین از مرتضی کریمی‌نیا که در خواندن بعضی عبارات متن به ما کمک کرد و کمیلا ادنگ که در بهبود مقدمه کتاب مؤثر بود متشکریم.

۲) بنگرید به

Ayman Shihadeh, *The Teleological Ethics of Fakhr al-Dīn al-Rāzī*, Leiden 2006, p. 10.

از نسخه‌های خطی این اثر که در اختیار ماست قرینه‌ای که زمان نگارش آن را نشان دهد وجود ندارد. تنها به جهت ارجاع مؤلف به کتاب *المحصول* می‌دانیم که پس از *محصول* نوشته شده است. درباره ترتیب تاریخی آثار فخر رازی بنگرید به

A. Shihadeh, "From al-Ghazālī to al-Rāzī, 6th/12th Century Developments in Muslim Philosophical Theology," *Arabic Sciences and Philosophy* 15 (2005), pp. 141-79; Frank Griffel, "On Fakhr al-Dīn al-Rāzī's life and the patronage he received", *Journal of Islamic Studies* 18 (2007), pp. 313-44.

درباره زندگی فخر رازی و آثار او، بنگرید به احمد طاهری عراقی، «زندگی فخر رازی»، معارف، دوره سوم (۱۳۶۵)، شماره ۱، ص ۲۸-۵ و نیز مقالات دیگر این شماره معارف که ویژه‌نامه فخر رازی است. همچنین نگاه کنید به مقدمه سیدعلی آل داود بر *جامع‌العلوم فخر رازی* (تهران ۱۳۸۲). برای منابع دیگر بنگرید به محسن کدیور و محمد نوری، *مآخذشناسی علوم عقلی*. منابع چاپی علوم عقلی از ابتدا تا ۱۳۷۵ (۳ج)، تهران ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۶-۱۷۰۹.

قسم یا به تعبیر نویسنده دو «نوع» است، یکی در اصول دین و دیگری در اصول فقه. با این حال کاملاً روشن نیست که کتاب در اصل شامل چند قسم بوده است. کتاب مقدمه کوتاهی دارد که پیش از قسم اصول دین آمده و در آن طرح کلی آن توصیف شده است. این طرح بر اساس اکثر نسخ مورد استفاده ما شامل پنج قسم بوده که نویسنده خود قصد داشته است در این کتاب تألیف کند: علم اصول دین، علم فقه، اصول معتبر در خلافت و اصول معتبر در ادب نظر و جدل.^۳ اما قرینه‌ای نیست که نشان دهد فخر رازی علاوه بر دو قسمی که از این کتاب بر جای مانده اقسام دیگری نیز تألیف کرده است.

از میان نسخه‌های خطی که از این متن در اختیار است، سه نسخه (کوپرولو ۵۲۹، ازهر ۴۴۹۵-۱۱۷، ظاهریه ۲۹۴۸) شامل دو قسم کتاب می‌شود^۴ و نشانه‌های دیگری هم هست دالّ بر آنکه این دو قسم بعدها نیز اغلب در کنار هم دیده شده‌اند.^۵ اما به طور مجزا هم این دو قسم استنساخ شده‌اند و مقایسه نسخه‌های خطی و چاپی نشان می‌دهد که به معالم اصول‌الدین بیشتر اقبال شده

۳) نک. ص ۱۱ متن عربی. همچنین نگاه کنید به: ج. قنوقی، «فخرالدین الرازی. تمهید لدراسات حیاته ومؤلفاته»، در

Mélanges Taha Hussein. Offerts pas ses Amis et ses disciples à l'occasion de son 70ième anniversaire, ed. Abdurrahman Badawi, Cairo 1962, p. 221 no. 119.

نیز همو (G. Anawati)، «فخرالدین الرازی» در *دائرةالمعارف اسلام*، ویرایش جدید، ج ۲، ص ۷۵۴؛ حاجی خلیفه، *کشف‌الظنون عن اسامی الکتب والفنون* (۲ج)، ج ۲، استانبول ۱۳۶۲/۱۹۴۳، ص ۱۷۲۶.

۴) مشخصات نسخه‌های خطی کوپرولو ۵۲۹ و ازهر ۴۴۹۵-۱۱۷ در ذیل آمده است. میکروفیلم نسخه خطی ظاهریه ۲۹۴۸ در مرکز جمعة الماجد الثقافة والتراث در دبی موجود است (شماره ۲۰۷۲).

۵) ابن کمونه در مقدمه تعلیقات خود (ص ۱۲) از این اثر با عنوان «معالم فی الأصولین» یاد کرده و اشاره می‌کند که در زمان او این اثر در عراق رایج بوده است. کاتبی نیز به دو قسم کتاب اشاره می‌کند «نوعی کتاب المعالم» (ص ۱۱). علاوه بر این مولوی در مثنوی خود از «اصولین» سخن می‌گوید که به نظر می‌رسد اشاره او به معالم فخر رازی باشد:

از اصولینت اصول خویش به تا بدانی اصل خود ای مرد مه

(دفتر سوم، بیت ۲۶۵۶)

است تا به قسم اصول فقه.^۶ از قسم اصول فقه تاکنون تنها چند نسخه خطی مستقل پیدا شده^۷ و ظاهراً این قسم کتاب بیشتر همراه با شرح شرف‌الدین عبدالله بن محمد بن التلمسانی (متوفی ۶۵۸) استنساخ می‌شده است.^۸

از میان شروحنی که به باب اصول دین کتاب نوشته شده است، شرحی است بدون ذکر نام شارح که در ربیع‌الثانی ۷۳۱ به اتمام رسیده است و نسخه‌ای ظاهراً منحصر به فرد از آن باقی مانده است (ولی‌الدین ۲۱۴۷).^۹ علی طبری آملی نیز شرحی انتقادی بر این اثر نگاشته به نام *نقض المعالم* که در حدود سال ۶۷۵ هجری به پایان رسیده است. نسخه‌های این شرح ظاهراً از میان رفته و به همین

۶ برای اطلاع بیشتر بنگرید به ادامه مطلب در ذیل.

۷ یکی از این نسخ، نسخه خطی احمد ثالث ۱۳۰۱ (۱۰۴ برگ، ۱۵ سطر در هر صفحه) مورخ ۶۰۹ است. نک. فهرست کتابخانه طویقاپوسرای (تألیف فهمی ادهم کرتوی و.أ.رشر)، ج ۲، استانبول ۱۹۶۴، ص ۳۱۱، ش ۳۱۹۴. این نسخه در اختیار ما نبود، اما علی محمد عود و عادل احمد عبدالموجود در تصحیح خود (۱۹۹۴) از این نسخه استفاده کرده‌اند. نک. به مقدمه این تصحیح، ص ۲۴.

۸ از جمله نسخه خطی احمد ثالث ۱۳۵۳. بنگرید به فهرست کتابخانه طویقاپوسرای، تألیف فهمی ادهم کرتوی و.أ.رشر، ج ۲، ص ۳۱۲، ش ۳۱۹۷. برای دیگر شروح قسم اصول فقه، بنگرید به مقدمه عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض بر شرح *المعالم فی اصول الفقه لابن التلمسانی*، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۹، ج ۱، ص ۳۱-۱۳۰.

۹ نک. رمضان شیشین، *نوادر المخطوطات العربیة فی مکتبة ترکیا* (۳ج)، بیروت ۱۹۷۵، ج ۲، ص ۹۲-۲۹۱. از آنجا که این نسخه در اختیارمان بود گزارش شیشین را می‌توانیم تأیید کنیم. بروکلیمان (GAL، ج ۱، ص ۵۰۶؛ GALS، ج ۱، ص ۹۲۱) و قسوائی («فخرالدین الرازی»، ص ۲۲-۲۲۱، ش ۱۱۹) هر دو از شروح دیگری بر کتاب *معالم* نام برده‌اند. اما مطالب آنها چه در مورد نسخه‌های خطی *معالم* و چه در مورد شروح آن نه روشن است و نه چندان قابل اطمینان، برای نمونه نسخه خطی لاله لی ۷۸۷ که هر دو بدان ارجاع داده‌اند محتوی *معالم‌الدین و ملاذ المجتهدین* از حسن بن علی بخرانی (متوفی ۱۱۰۱) فرزند شهید ثانی است. چهار شرح از شروحنی که بروکلیمان و قسوائی نام برده‌اند نیز بر همین کتاب بخرانی نوشته شده است، نه بر *معالم فخررازی*. این شرح عبارت‌اند از: شرح علاء‌الدین حسین بن میرزا رفیع‌الدین محمد آملی اصفهانی (متوفی ۱۰۶۴). شرح ملا میرزا شیروانی (متوفی ۱۰۹۸)، شرح آقا بهبهانی (متوفی ۱۳۰۸) و شرح محمدتقی بن عبدالرحمن. علاوه بر این نسخه‌های خطی *معالم* در کتابخانه‌های ترکیه نیز در گزارش شیشین (منبع سابق الذکر) و علیرضا کربولوت در: *معجم المخطوطات الموجودة فی مکتبات استانبول و آناتولی* (قیصریه ۲۰۰۵، ج ۳، ص ۱۳۰۵، ش ۵۰) باید با ملاحظه مورد استفاده قرار گیرد. به عنوان مثال نسخه لاله لی ۷۸۷ به اشتباه در فهرست آن دو قرار گرفته است.

دلیل معلوم نیست به چه قسم یا اقسام کتاب مربوط می شده است.^{۱۰} به علاوه گویا ابن التلمسانی قسم اصول الدین کتاب را نیز شرح کرده است.^{۱۱} رساله کاتبی مشتمل بر حواشی انتقادی او بر کتاب معالم که «اسئله» نامیده شده اند، ظاهراً در طول تاریخ چندان شناخته نبوده و در پژوهشهای جدید نیز به کلی مغفول عنه مانده است.^{۱۲} تنها نسخه موجود از این اثر که شامل تعلیقات ابن کمونه نیز می شود، نوشته هندوشاه بن سنجر صاحبی معروف به دولت‌شاه (متوفی پس از ۷۲۴) است. دولت‌شاه یکی از دولتمردان اهل فضل ایلخانی بوده که رابطه نزدیکی با خانواده جویینی داشته است. ابن فوطی که او را در ۶۷۹ دیده است می گوید که او نجوم و ریاضیات و فلسفه می دانسته و اهل ادب و شعر بوده است و به فارسی و عربی شعر می سروده است.^{۱۳} دولت‌شاه با ابن کمونه از نزدیک آشنا بوده است، به طوری که اثر بلند ابن کمونه، کاشف یا الجدید فی الحکمة، به او تقدیم شده است. در مقدمه این اثر ابن کمونه می نویسد که کتاب را به تشویق، در

(۱۰) بنگرید به آغاز بزرگ الطهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه (۲۵ج)، بیروت ۶-۱۴۰۳/ ۸۶-۱۹۸۳، ج ۲۴، ص ۲۹۰. از حسن انصاری که ما را متوجه این شرح کرد متشکریم.
(۱۱) عبدالرحمن بن حسن اسنادی (متوفی ۷۷۱) و ابن قاضی شبهه (متوفی ۸۵۱) هر دو در طبقات الشافعیه خود اشاره می کنند که ابن التلمسانی مؤلف «شرحان علی معالمین» است. دقیقاً روشن نیست که منظور آنها از این عبارت چیست. بنگرید به مقدمه شرح المعالم فی اصول الفقه لابن التلمسانی، ج ۱، ص ۲۹-۱۲۸.
(۱۲) این اثر در فهرستهایی که تاکنون از آثار کاتبی تنظیم شده است وجود ندارد. نک. بروکلیمان (GAL)، ج ۱، ص ۶۷-۴۶۶؛ (GALS)، ج ۱، ص ۴۸-۸۴۵؛ محمدتقی مدرس رضوی، احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی، تهران ۱۳۲۴، جای جای؛

Nicholas Rescher, *The Development of Arabic Logic*, Pittsburg 1964, pp. 203-4, no. 90,

و مقدمه عباس صدری بر حکمة العین کاتبی، تهران ۱۳۸۴، ص ۵۰-۳۶.
(۱۳) ابن فوطی در مجمع الآداب (تصحیح محمد کاظم، تهران ۱۳۷۴) دو مدخل درباره دولت‌شاه دارد. یکی در ج ۱، ص ۸۳-۱۸۲، ش ۱۸۵ با عنوان عزالدین ابوالفضل دولت‌شاه بن سنجر بن عبدالله الصاحبی الأدیب الکاتب و دیگری در ج ۳، ص ۲۶-۲۲۵، ش ۲۵۲۱ با عنوان فخرالدین ابوالفضل هندو بن سنجر الصاحبی الحکیم المنجم الأدیب.

ملازمت و با استفاده از «آراء صائب» دولت‌شاه تألیف کرده است.^{۱۴} دولت‌شاه همچنین جامع‌الدقائق فی کشف الحقائق کاتبی^{۱۵} و نیز شرح حکمة الاشراق قطب‌الدین شیرازی را کتابت کرده است.^{۱۶}

در مسئله کاتبی هیچ اشاره‌ای نیست که زمان تألیف این اثر را بر ما معلوم کند. در مقدمه کوتاه آن سخنی از قصد مؤلف از نگارش این اثر به میان نیامده است. او صرفاً می‌نویسد: «این رساله‌ای است مشتمل بر «اسئله»‌ای که ما بر دو نوع کتاب معالم ایراد کرده‌ایم».^{۱۷}

کاتبی در سراسر حواشی خود سعی کرده است به متن معالم نزدیک بماند و جزئیات استدلال رازی را نقد کند. به جز یک مورد (ارجاع به محصل در صفحه ۱۴۴) او به آثار دیگر فخر رازی ارجاع نمی‌دهد، اگرچه می‌دانیم که با آثار دیگر او به خوبی آشنا بوده است. گواه این مدعا دو شرحی است که او بر دو کتاب دیگر فخر رازی نگاشته است: یکی شرح کتاب المحصل با عنوان المفصل فی شرح المحصل (مورخ رمضان ۶۶۲)^{۱۸} و دیگر شرح کتاب الملخص با عنوان

(۱۴) بنگرید به

Reza Pourjavady and Sabine Schmidtke, *A Jewish Philosopher of Baghdad. 'Izz al-Dawla Ibn Kammūna (d. 683/1284) and His Writings*, Leiden 2006, pp. 11f, 87ff.

(۱۵) کتابت ۶۸۳؛ نک. ابن الفوطی، معجم، ج ۳، ص ۲۲۶، ش ۱.
(۱۶) نسخه خطی ترهان والده ۲۰۷؛ کتابت ۴ محرم ۷۲۱. برای اطلاع بیشتر درباره دولت‌شاه بنگرید به کتاب ما درباره ابن کمونه (*A Jewish Philosopher of Baghdad*)، ص ۱۱ پانویس.
(۱۷) ص ۱۱، متن.

(۱۸) دو نسخه قدیم از این شرح در کتابخانه لیدن موجود است: مجموعه ۵۰ شرقی، ۱۷۶ برگ. مورخ رمضان ۶۷۰ که در سوال ۶۷۰ با نسخه خط مؤلف مقابله شده است (نک. انجامه در ص ۱۷۶ ب) و مجموعه ۲۹۲۵ شرقی، ۳۰۳ برگ، مورخ ربیع الاول ۶۸۰ (نک. انجامه در ص ۳۰۳، آ).
بنگرید به

P. Voorhoeve, *Handlist of Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and Other Collections in The Netherlands*, Leiden 1980, p. 228.

برای منابع دیگر بنگرید به بروکلیمان، GAL، ج ۱، ص ۲۰۷، ش ۲۲؛ قناتی، «فخرالدین الرازی»، ص ۲۱۸، ش ۱۰۹.

المنصص فی شرح الملخص (مورخ ۲۸ شعبان ۶۷۱).^{۱۹}

تاریخ نگارش رساله ابن کمونه مشتمل بر تعلیقات او بر حواشی انتقادی کاتبی تا اندازه‌ای از روی ارجاعی که ابن کمونه در شرح خود بر تلویحات سهروردی بدان داده است، معلوم می‌شود.^{۲۰} از آنجا که شرح تلویحات را ابن کمونه در اوائل ۶۶۷ به پایان رسانیده است، این رساله باید پیش از این تاریخ نوشته شده باشد. ابن کمونه در مقدمه خود اظهار می‌کند که با آنکه معالم یکی از سودمندترین و دقیقترین آثار مختصر فخر رازی است، بعضی از مواضع نویسنده در آن به خوبی منقذ و مهذب نشده است و اضافه می‌کند که او حتی پیش از آنکه «رساله» کاتبی را در این موضوع ببیند قصد نگارش نقدی بر آن را داشته است.^{۲۱} حواشی او بنابراین به دو جهت نوشته شده است. اول آنکه پاسخی بر نوشته کاتبی باشد و دیگر آنکه مطالبی درباره چند مسئله خاص در قسم اصول دین کتاب مطرح کند. وی اظهار می‌کند که ضیق وقت ناشی از اشتغالات دنیوی او را از انجام بحث مبسوط‌تر در این باره باز داشته است.^{۲۲} این مباحث اضافی که او

(۱۹) نسخه‌ای از این اثر در کتابخانه دانشگاه لیدن موجود است (مجموعه ۳۶ Or). بنگرید به فهرست فوروهه (Voorhoeve)، ص ۲۳۱. این نسخه که ۲۹۹ برگ دارد با ۳۹ سطر در هر صفحه، در ۶۹۲ به دست محمد بن اسعد التومنی در مدرسه نظامیه بغداد کتابت شده است (نک. انجامه در برگهای ۹۰ و ۲۹۹ ب). در انتهای بخش دوم متن (برگ ۱۲۰۶)، کاتب می‌گوید که این بخش را از روی کراسیسی استنساخ کرده که مؤلف آنها را تصحیح کرده بوده است. برای نسخه‌های دیگر این اثر بنگرید به بروکلیمان (GAL)، ج ۱، ص ۵۰۷، ش ۲۴. برای تاریخ اتمام این اثر و همچنین اطلاع درباره دو نسخه دیگر آن در کتابخانه‌های ایران، بنگرید به مدرس رضوی، احوال و آثار، ص ۲۲۸. به جز بخش منطق ملخص که احد فرامرز قراملکی و آدینه اصغر نژاد تحت عنوان منطق الملخص تصحیح و چاپ کرده‌اند (تهران ۱۳۸۱)، بقیه قسمت‌های کتاب الملخص و نیز المنصص کاتبی هنوز به چاپ نرسیده است.

(۲۰) التلویحات فی شرح التلویحات، تصحیح سید حسین سید موسوی، پایان‌نامه دکتری دانشگاه تهران، ۷۶-۱۳۷۵، ص ۷۰۱ و ۷۱۴. بنگرید به کتاب ما درباره ابن کمونه (A Jewish Philosopher of Baghdad) ص ۱۰، ۷۸-۷۷.

(۲۱) صفحات ۱۲-۱۱ متن.

(۲۲) ابن کمونه در آثار دیگر خود نیز عبارت مشابهی به همین معنا دارد. بنگرید به کتاب ما درباره ابن کمونه (A Jewish Philosopher Baghdad)، ص ۱۵.

«فصوص» می‌نامد در باب اول در علم و نظر (یک فص)، در باب سوم در اثبات علم به صانع (دو فص)، در باب چهارم در باب قدرت و علم و صفات دیگر باری (دو فص)، در باب هفتم در نبوت (سه فص)، در باب هشتم در نفس ناطقه (سه فص)، و در باب نهم در احوال قیامت (دو فص) است.

رویکرد ابن کمونه بر معالم فخر رازی متفاوت از کاتبی است. او پیوسته آراء فخر رازی در معالم را با آراء او در آثار دیگرش مقایسه می‌کند. به طور خاص به کتاب *الأربعین* (ص ۶۹، ۱۰۵)، کتاب *المحصل* (ص ۹۶، ۱۰۵، ۱۴۵)، و کتاب *نهاية العقول* (ص ۱۳۱) ارجاع می‌دهد که به نظر می‌رسد همه را به دقت خوانده بوده است.^{۲۳} در حالی که کاتبی صرفاً به تحلیل متن و نقد منطقی معانی ضمنی عبارات نظر دارد، توجه ابن کمونه بیشتر معطوف به فحوای کلام و استدلالهای فخر رازی است و سعی می‌کند بر اساس متن معالم یا قرائنی که در آثار دیگر او هست آراء او را تشریح کند. علاوه بر این ابن کمونه در بسیاری موارد از مواضع فخر رازی در برابر نقدهای کاتبی، که او را «امام معترض» می‌خواند، دفاع می‌کند.

کاتبی در آخرین حاشیه‌ای که به قسم اول کتاب در ابتدای باب نهم (فی احوال القیامة) نوشته است، می‌گوید که قصد ندارد که در این باب و باب بعدی درباره امامت مطلبی بنویسد و خواننده می‌تواند با احاطه بر حواشایی که پیشتر نوشته است مواضع او را در این امور دریابد (ص ۱۱۷). این اظهار نظر را ابن کمونه بر خلاف واقع می‌داند و ابراز می‌دارد که آنچه کاتبی تاکنون گفته است هیچ ربطی به مباحث قیامت و امامت ندارد (ص ۱۱۸). اما خود او نیز به جز یک مورد در انتهای باب مربوط به قیامت، به این دو مبحث التفات نکرده است. ابن کمونه

۲۳) گواه دیگر بر آشنایی ابن کمونه با *محصل فخر رازی*، فوایدی است که او در سال ۶۷۰ از کتاب *تلخیص المحصل نصیرالدین طوسی* (متوفی ۶۷۲) فراهم کرده است. علاوه بر این در تنقیح *الأبحاث* که ابن کمونه قریب به بیست سال بعد نوشته است، نقل قول‌های متعددی از آثار فخر رازی وجود دارد، من جمله از معالم و کتاب *الأربعین*. بنگرید به: کتاب ما درباره ابن کمونه (*A Jewish Philosopher of Baghdad*), ص ۲۶-۲۷.

همچنین بر حواشی کاتبی بر باب پنجم (ادامه بحث صفات باری) و باب ششم (در جبر و قدر) تعلیقی نوشته است. اما او سه فص بر باب نبوت نوشته است در حالی که کاتبی بر این باب حاشیه‌ای ندارد.

بعضی از مباحثی که در این باب مطرح شده در باب ششم قسم دوم نیز آمده است. این باب دربارهٔ نسخ است و ابن کمونه در آن نظر اسلامی نسخ تورات را رد می‌کند و ملاحظاتی نیز دربارهٔ اعجاز قرآن می‌نویسد (ص ۲۱۵ و بعد، ۲۲۸ و بعد) هر دو این موارد در تنقیح الأبحاث للملل الثلاث ابن کمونه نیز به تفصیل بیشتر مورد بحث قرار گرفته است.^{۲۴}

کتاب حاضر شامل سه متن است: (۱) کتاب المعالم فخرالدین رازی، (۲) اسئله نجم الدین کاتبی بر معالم و (۳) تعلیقات ابن کمونه در جواب کاتبی همراه با حواشی مستقیم ابن کمونه به قسم اصول دین کتاب که فصوص نامیده شده‌اند. در نسخه‌های خطی فصوص ابن کمونه به صورت جداگانه در انتهای تعلیقات او بر قسم اصول دین کتاب آمده است. در متن حاضر این ترتیب تغییر کرده و هر یک از این فصوص متعاقب قطعه مورد بحث در معالم قرار گرفته است. افزون بر این، در نسخ خطی کل متن معالم با حواشی کاتبی و ابن کمونه همراه نیست. در چاپ حاضر ما حواشی کاتبی و تعلیقات ابن کمونه را متعاقب موضع آن در متن معالم قرار داده‌ایم و عبارات مورد نظر آن دو را نیز در متن معالم با حروف درشت متمایز کرده‌ایم تا کار خواننده در تعقیب و فهم بحث آسان شود. در انتهای کتاب نیز تصویر نسخهٔ اسد ۱۹۳۲ (برگ ۹۹ تا ۱۲۸ ب) را ضمیمه کرده‌ایم، بدین منظور که ترتیب اسئله کاتبی و تعلیقات و فصوص ابن کمونه را چنانکه در نسخه‌های خطی است، نشان دهیم.^{۲۵}

24) Sa'd b. Mānsūr Ibn Kammūna's Examination of the Inquiries into the Three Faiths. A Thirteenth-Century Essay in Comparative Religion, ed. Moshe Perlmann, Los Angeles 1967, pp. 67ff.

۲۵) از مسئولین کتابخانه سلیمانیه (استانبول) به خصوص مدیر سابق این کتابخانه، دکتر نوزت

(۱) هر دو قسم کتاب معالم بارها به چاپ رسیده‌اند. قسم اصول دین اولین بار در ۱۳۲۳/۱۹۰۵ در حاشیه کتاب المحصل الأفكار المتقدمین والمتأخرین فخر رازی (قاهره: مطبعة الحسينية المصرية) چاپ شده است. چاپ دیگری به کوشش طه عبدالرئوف سعد آماده شده که در قاهره تحت عنوان اصول الدین للرازي، وهو الكتاب المسمى معالم اصول الدین منتشر گردیده است. این کتاب بارها تجدید چاپ شده است و ما از چاپ سال ۲۰۰۴ آن استفاده کرده‌ایم. صورتی که متن در چاپ طه عبدالرئوف سعد دارد مبتنی بر همان متن چاپی ۱۹۰۵ است. البته در هیچ یک از این دو چاپ منبع و نسخه خطی مورد استفاده ذکر نشده است. در ۱۹۹۲ مسیح دغیم کتاب معالم اصول الدین لإمام فخرالرازي را در بیروت چاپ کرد. با آنکه این چاپ سازوارة انتقادی ندارد، دغیم می‌گوید که از نسخ خطی متعددی استفاده کرده است. این نسخ عبارت است از: نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس ۱۸۷۸؛^{۲۶} احمد ثالث (استانبول) ۱۳۰۲/۱؛ جارالله (استانبول) ۱۲۶۳/۱؛^{۲۷} دارالکتب (قاهره) مجموعه ۶۱۸؛ ظاهریه (دمشق) ف ۳۹.

مقایسه متن مصحح دغیم با متن چاپهای پیشین نشان می‌دهد که این چاپ هم عمدتاً مبتنی بر همان چاپهای گذشته است و نه نسخه‌هایی که مصحح نام برده است. به علاوه، متن مصحح دغیم افتادگی‌ها و اغلاطی دارد که در چاپهای پیشین نیست. در ۲۰۰۰/۱۴۲۱ احمد عبدالرحیم ساج و سامی عقیف حجازی

→
کایا (Dr. Nevzat Kaya) که به ما اجازه چاپ تصویر نسخه خطی اسد ۱۹۳۲ را دادند، بسیار متشکریم.

۲۶) البته این نسخه تنها شامل منتخباتی از کتاب می‌شود، نک.

M. de Slane, *Catalogue des Manuscrits Arabes de la Bibliothèque Nationale*, Premier fascicule, Paris 1883, p. 45.

۲۷) با مراجعه‌ای که به این نسخه کردیم دریافتیم که این نسخه اصلاً حاوی کتاب المعالم نیست.

این متن را مجدداً تحت عنوان *معالم اصول الدین* منتشر کردند (قاهره: مرکز الکتاب للنشر). این دو هم ادعای «ضبط و تحقیق» کرده‌اند که واقعاً چنین نیست. متن آنها هم مبتنی بر هم چاپ طه عبدالرئوف سعد است منتها با اغلاطی بیشتر. از آنجا که هیچ‌یک از صورتهای متن که تاکنون منتشر شده است قابل اعتماد نبود، در تصحیح حاضر ما اصل را بر قدیمترین نسخه موجود از این متن که در اختیارمان بود نهادیم:

نسخه خطی رئیس الکتاب ۵۵۷ (۷۶ برگ) که کتابت آن در ۲۰ ربیع الأول ۷۱۹ به دست سلیمان سلیم بن عبدالناصر الشافعی در «مسجد اعظم» به پایان رسیده است.^{۲۸}

به علاوه آن را با چند نسخه دیگر این متن مقابله کردیم که مشخصات آنها چنین است:

لاله لی (استانبول) ۲/۲۲۴۰ (برگ ۱۰ تا ۱۶۰)، ۱۹ سطر در هر صفحه ۲/۲۰ در ۱۴/۶ سانتی متر، که در ۱۰۹۹ به دست علی بن تاج الدین السنجری در مکه به اتمام رسیده است.^{۲۹}

• فولرز (لایزیگ) ۸۵۵، ۴۶ برگ، ۱۶ سطر در هر صفحه، ۱۴ در ۱۸ سانتی متر، بدون تاریخ. این نسخه افتادگی قابل توجهی در برگهای ۲-۱ و ۳-۲ دارد.^{۳۰}

• مرکز الملک فیصل للبحوث والدراسات الإسلامية (ریاض) ۹۹۳۴، ۱۲۶

۲۸) این متن در صفحه عنوان (برگ ۱ آ) با عنوان «کتاب المعالم فی اصول الدین» معرفی شده است.
۲۹) متن در صفحه عنوان (برگ ۱۰ آ) با عنوان «النوع الأول من المعالم للفخرالدین الرازی الشهیر بابن الخطیب الری» معرفی شده است.
۳۰) برای مشخصات این نسخه بنگرید به

Katalog der islamischen, christlich-orientalischen, jüdischen und samaritanischen Handschriften der Universitäts-Bibliothek zu Leipzig von K. Vollers. Mit einem Beitrag von J. Leiboldt, Leipzig 1906, p. 283.

صفحه، ۱۷ سطر در هر صفحه، بدون تاریخ (قرن دوازدهم؟).^{۳۱}
• ازهر (قاهره) ۴۴۹۵-۱۱۷، ۱۲۰ برگ، ۱۹ سطر در هر صفحه، بدون تاریخ
و با افتادگی در ابتدا، برگهای ۱ تا ۵۹ ب.^{۳۲}

• نسخه کوپرولو (استانبول) ۵۲۹، ۷۶ برگ، ۱۹ سطر در هر صفحه، ۱۶/۵
در ۲۳/۶ سانتی متر، کتابت عَوْض بن مُحَمَّد الشافعی. قسم اول آن در اصول دین
در ۹ ربیع الأول ۷۰۷ به اتمام رسیده است. (نک. برگ ۳۶) و قسم دوم در اصول
فقه در ۲۴ جمادی الأول ۷۰۷ (مطابق انجامة موجود در برگ ۷۶ ب) به اتمام رسیده
است. این نسخه اشکالاتی دارد. کاتب خود می نویسد که نسخه سقیمى داشته
است و برای آنکه مشکلات متن را برطرف کند پس از مقابله متن با نسخه اصلی
(النسخة الأصلية) در کنار صفحات تصحیحات متعدد و بلندی اضافه کرده است
(برگ ۱۳۷).^{۳۳}

قسم دوم در اصول فقه در متن حاضر مبتنی بر دو چاپ پیشین این متن است:
یکی معالم في أصول الفقه، تصحیح علی محمد عَوَد و عادل احمد عبدالموجود،
قاهره ۱۹۹۴، (۲) شرح المعالم في أصول الفقه لابن التلمسانی، تصحیح علی محمد
معوض و عادل احمد عبدالموجود، بیروت ۱۴۱۹/۱۹۹۹ که آن هم شامل کل متن
فخر رازی است.

علاوه بر این، بی آنکه ذکر کنیم در مواردی متن با استفاده از چند نسخه خطی
آن که در اختیارمان بود اصلاح شد. مشخصات این نسخ خطی چنین است:
• داماد ابراهیم (استانبول) ۴۶۳، شامل متن فخر رازی همراه با شرح
شرف الدین عبدالله بن محمد ابن التلمسانی.

(۳۱) از مسئولین مرکز ملک فیصل در ریاض که زیراکس این نسخه خطی را برای ما فرستادند
بسیار متشکریم.

(۳۲) از مسئولین مرکز ملک فیصل در ریاض که زیراکس این نسخه را برایمان فرستادند
متشکریم. میکروفیلم این نسخه به شماره (ف- الف- ۲۹۰۴۰) در آن مرکز موجود است.

(۳۳) برای مشخصات این نسخه بنگرید به فهرست کتابخانه کوپرولو، ج ۱، ص ۲۶۳.

• رئیس‌الکتاب ۵۴۹، که همانند نسخه پیشین شامل متن فخر رازی و شرح ابن‌التمسانی است.

• ازهر ۴۴۵-۱۱۷، برگهای ۶۰ تا ۱۲ب (سابق‌الذکر).

• کوپرولو ۵۲۹، برگهای ۳۷ تا ۷۶ب (سابق‌الذکر).

(۲) اسئله نجم‌الدین کاتبی بر معالم در یک نسخه باقی مانده است: اسد ۱۹۳۲، برگهای ۹۹ تا ۱۱۷ب (=أ)، مورخ ۱۱ رمضان ۷۲۱ در نخجوان که کتابت آن به دست فخرالدین هندوشاه بن سنجر بن عبدالله الصاحبی (دولت‌شاه) انجام شده است. این نسخه فاقد متن معالم فخر رازی است. تنها اول عبارات مورد بحث نقل شده و متعاقب آن نقد کاتبی آمده است.

(۳) از تعلیقات ابن کمونه دو نسخه خطی باقی مانده است: (۱) نسخه خطی اسد ۱۹۳۲، برگهای ۱۱۸ تا ۱۲۸ب (=ب) که کتابت آن را فخرالدین هندوشاه در ۱۱ رمضان ۷۲۱ به پایان رسانیده است. (۲) نسخه خطی ایاسوفیا (استانبول) ۴۸۶۲ برگهای ۱۴۳ب تا ۱۵۱آ (=ج)، بدون تاریخ. این نسخه اختلافات بسیاری با نسخه اسد دارد. مقدمه ابن کمونه را ندارد و به عبارات کاتبی هم با اختصار بیشتری اشاره شده است. اما در بیشتر موارد متن این نسخه صحیحتر است و به همین جهت عمدتاً ترجیح داده شده است.

رسم‌الخط را در این تصحیح به صورت امروزی ذر آورده‌ایم. کوتاه‌نوشتی‌هایی هم که در نسخه‌های خطی بود نظیر خ برای یخلو، ایش برای ای شیء، ظ برای ظاهر و نس برای نسلم، بدون ذکر در پانویس تغییر داده‌ایم.

محتويات

- ٩ النوع الأول في أصول الدين
- ١٠ [خطبة الكتاب]
خطبة الكاتبي ١١؛ مقدمة ابن كونه ١١
- ١٣ الباب الأول في المباحث المتعلقة بالعلم والنظر وفيه مسائل
المسألة الأولى ١٣؛ سؤال الكاتبي ١٣؛ تعليق ابن كونه ١٤؛ المسألة الثانية ١٦؛
سؤال الكاتبي ١٦؛ تعليق ابن كونه ١٧؛ المسألة الثالثة ١٩؛ المسألة الرابعة ١٩؛
سؤال الكاتبي ٢٠؛ المسألة الخامسة ٢٠؛ سؤال الكاتبي ٢٠؛ تعليق ابن كونه
٢١؛ المسألة السادسة ٢١؛ المسألة السابعة ٢١؛ المسألة الثامنة ٢٢؛ المسألة
التاسعة ٢٢؛ المسألة العاشرة ٢٢؛ فض ابن كونه ٢٣
- ٢٤ الباب الثاني في أحكام المعلومات وفيه مسائل
المسألة الأولى ٢٤؛ سؤال الكاتبي ٢٤؛ تعليق ابن كونه ٢٤؛ المسألة الثانية ٢٥؛
سؤال الكاتبي ٢٥؛ تعليق ابن كونه ٢٦؛ المسألة الثالثة ٢٧؛ سؤال الكاتبي ٢٧؛
المسألة الرابعة ٢٨؛ سؤال الكاتبي ٢٩؛ تعليق ابن كونه ٢٩؛ المسألة الخامسة
٢٩؛ سؤال الكاتبي ٣١؛ تعليق ابن كونه ٣١؛ المسألة السادسة ٣٢؛ المسألة

السابعة ٣٣؛ المسألة الثامنة ٣٤؛ سؤال الكاتبي ٣٥؛ تعليق ابن كونة ٣٥؛
المسألة التاسعة ٣٦؛ المسألة العاشرة ٣٦

٣٧

الباب الثالث في إثبات العلم بالصانع وفيه مسائل

المسألة الأولى ٣٧؛ سؤال الكاتبي ٣٩؛ تعليق ابن كونة ٤١؛ فض ابن كونة
٤٢؛ المسألة الثانية في إثبات العلم بالصانع ٤٢؛ سؤال الكاتبي ٤٤؛ تعليق ابن
كونة ٤٥؛ المسألة الثالثة ٤٦؛ المسألة الرابعة في امتناع كونه جوهرًا ٤٧؛ المسألة
الخامسة في امتناع كونه في المكان ٤٨؛ سؤال الكاتبي ٤٩؛ تعليق ابن كونة ٥٠؛
المسألة السادسة في أن الحلول على الله محال ٥١؛ المسألة السابعة في أنه
يستحيل قيام الحوادث بذات الله تعالى خلافاً للكرامية ٥١؛ سؤال الكاتبي ٥٢؛
المسألة الثامنة في أن الاتحاد محال ٥٣؛ المسألة التاسعة ٥٣؛ فض ابن كونة ٥٣؛
المسألة العاشرة ٥٤؛ سؤال الكاتبي ٥٥؛ المسألة الحادية عشرة ٥٦

٥٧

الباب الرابع في صفة القدرة والعلم وغيرها وفيه مسائل

المسألة الأولى ٥٧؛ سؤال الكاتبي ٥٧؛ المسألة الثانية ٥٩؛ سؤال الكاتبي ٥٩؛
تعليق ابن كونة ٥٩؛ المسألة الثالثة ٦٠؛ سؤال الكاتبي ٦١؛ تعليق ابن كونة
٦١؛ فض ابن كونة ٦٢؛ المسألة الرابعة ٦٢؛ سؤال الكاتبي ٦٢؛ المسألة
الخامسة ٦٣؛ سؤال الكاتبي ٦٣؛ المسألة السادسة ٦٣؛ المسألة السابعة ٦٤؛
سؤال الكاتبي ٦٤؛ المسألة الثامنة ٦٥؛ سؤال الكاتبي ٦٥؛ المسألة التاسعة ٦٥؛
سؤال الكاتبي ٦٧؛ المسألة العاشرة ٦٧؛ المسألة الحادية عشرة في إثبات أنه تعالى
عالم وله علم ٦٧؛ سؤال الكاتبي ٦٨؛ تعليق ابن كونة ٦٩؛ المسألة الثانية عشرة
٦٩؛ المسألة الثالثة عشرة ٧٠؛ سؤال الكاتبي ٧٠؛ تعليق ابن كونة ٧١؛ المسألة
الرابعة عشرة ٧١؛ سؤال الكاتبي ٧٢؛ المسألة الخامسة عشرة ٧٣؛ المسألة
السادسة عشرة ٧٣؛ فض ابن كونة ٧٥؛ المسألة السابعة عشرة ٧٥؛ المسألة
الثامنة عشرة ٧٦؛ المسألة التاسعة عشرة ٧٦؛ المسألة العشرون ٧٦

٧٨ الباب الخامس في بقية الكلام في الصفات وفيه مسائل
 المسألة الأولى ٧٨: المسألة الثانية في أنه ليس عند البشر معرفة كنه الله تعالى
 ٨٢: المسألة الثالثة في بيان أن إله العالم واحد ٨٢: المسألة الرابعة ٨٣: سؤال
 الكتّابي ٨٤

٨٦ الباب السادس في الجبر والقدر وما يتعلق بهما من المباحث وفيه مسائل
 المسألة الأولى ٨٦: المسألة الثانية في إثبات القدرة للعبد ٨٨: المسألة الثالثة ٨٩:
 المسألة الرابعة ٨٩: المسألة الخامسة ٩٠: المسألة السادسة ٩٠: سؤال الكتّابي
 ٩٠: المسألة السابعة ٩١: المسألة الثامنة ٩١: المسألة التاسعة في بيان أن العقل
 لا مجال له في أن يحكم في أفعال الله تعالى بالتحسين والتقييح ٩٢: المسألة العاشرة
 في أن الله تعالى مرید لجميع الكائنات ٩٣

٩٤ الباب السابع في النبوات وفيه مسائل
 المسألة الأولى ٩٤: فض ابن كونه ٩٦: المسألة الثانية ٩٨: فض ابن كونه
 ١٠١: المسألة الثالثة في أن الأنبياء أفضل من الأولياء ١٠١: المسألة الرابعة
 ١٠٢: المسألة الخامسة في إثبات وجوب عصمة الأنبياء عليهم السلام في وقت
 الرسالة ١٠٢: المسألة السادسة في أن نبينا أفضل من سائر الأنبياء عليهم السلام
 ١٠٣: المسألة السابعة ١٠٤: المسألة الثامنة ١٠٤: المسألة التاسعة ١٠٥:
 المسألة العاشرة في الطريق إلى معرفة شرعه ١٠٥: فض ابن كونه ١٠٥

١٠٧ الباب الثامن في النفوس الناطقة وفيه مسائل
 المسألة الأولى ١٠٧: المسألة الثانية ١٠٨: سؤال الكتّابي ١٠٩: تعليق ابن كونه
 ١١٠: المسألة الثالثة ١١١: المسألة الرابعة ١١٣: فض ابن كونه ١١٢: المسألة
 الخامسة ١١٢: المسألة السادسة ١١٢: فض ابن كونه ١١٣: المسألة السابعة
 ١١٤: المسألة الثامنة ١١٤: فض ابن كونه ١١٥: المسألة التاسعة في مراتب
 النفوس ١١٥: المسألة العاشرة ١١٦

١١٧

الباب التاسع في أحوال القيامة وفيه مسائل

المسألة الأولى ١١٧؛ سؤال الكاتبي ١١٧؛ تعليق ابن كونة ١١٨؛ المسألة الثانية ١١٩؛ المسألة الثالثة ١١٩؛ فض ابن كونة ١٢٠؛ المسألة الرابعة ١٢١؛ المسألة الخامسة ١٢١؛ المسألة السادسة ١٢٢؛ المسألة السابعة ١٢٢؛ المسألة الثامنة ١٢٢؛ المسألة التاسعة ١٢٢؛ المسألة العاشرة ١٢٣؛ المسألة الحادية عشرة ١٢٤؛ المسألة الثانية عشرة ١٢٤؛ المسألة الثالثة عشرة ١٢٥؛ المسألة الرابعة عشرة ١٢٦؛ المسألة الخامسة عشرة ١٢٧؛ المسألة السادسة عشرة ١٢٧؛ المسألة السابعة عشرة ١٢٨؛ المسألة الثامنة عشرة ١٢٨؛ المسألة التاسعة عشرة ١٢٨؛ المسألة العشرون ١٢٩؛ [فض] ابن كونة ١٣٠

١٣٢

الباب العاشر في الإمامة وفيه مسائل

المسألة الأولى ١٣٢؛ المسألة الثانية ١٣٢؛ المسألة الثالثة ١٣٣؛ المسألة الرابعة ١٣٣؛ المسألة الخامسة ١٣٣؛ المسألة السادسة ١٣٥؛ المسألة السابعة ١٣٨؛ المسألة الثامنة ١٣٩؛ المسألة التاسعة ١٣٩؛ المسألة العاشرة ١٣٩

١٤١

النوع الثاني في أصول الفقه

١٤٢

الباب الأول في أحكام اللغات وفيه مسائل

المسألة الأولى في تقسيمات الألفاظ ١٤٢؛ سؤال الكاتبي ١٤٣؛ تعليق ابن كونة ١٤٤؛ المسألة الثانية في بيان أن الأصل عدم الاشتراك ١٤٦؛ سؤال الكاتبي ١٤٦؛ المسألة الثالثة في بيان أن الأصل في الكلام هو الحقيقة ١٤٧؛ سؤال الكاتبي ١٤٨؛ المسألة الرابعة ١٤٩؛ سؤال الكاتبي ١٤٩؛ المسألة الخامسة ١٥٠؛ سؤال الكاتبي ١٥١؛ تعليق ابن كونة ١٥٢؛ المسألة السادسة في التعرض الحاصل بين أحوال اللفظ ١٥٣؛ المسألة السابعة ١٥٥؛ سؤال الكاتبي ١٥٥؛ تعليق ابن كونة ١٥٧؛ المسألة الثامنة ١٥٨؛ سؤال الكاتبي ١٥٨؛ المسألة التاسعة ١٥٩؛ سؤال الكاتبي ١٦٠؛ المسألة العاشرة ١٦٠